

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

**УКРАЇНА НА КАРТАХ ХІУ–ХУІ ст.
СТАН І ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ**

Завдання, що виникають перед дослідниками історичної географії середньовічної України, зводяться, в джерелознавчому плані, до використання та подальшого опрацювання різноманітної інформації. Специфічним джерелом для історичної географії є пам'ятки картографії.

Виходячи з джерелознавчого значення таких матеріалів, можна уявити собі використання карт в кількох аспектах: 1) свідчення певного рівня географічних знань, на різних етапах розвитку наукової думки (тобто вони висвітлюють культурно-історичну сторону проблеми); 2) відображення географічних, екологічних та демографічних умов минулого (історико-географічний, палеоекологічний та демографічний аспекти); 3) свідчення економічних умов і відносин (історико-економічний аспект); 4) відображення політико-адміністративної діяльності (історико-політичний і юридичний аспекти); 5) збірки ономастичних відомостей (історико-імовознавчий аспект); 6) іконографічної пам'ятки (історико-мистецтвознавчий аспект).

Це не повний перелік можливих загальних напрямів вивчення карт ХІУ–ХУІ ст. Карти, зокрема, можуть дати цінний матеріал для висвітлення таких, наприклад, питань, як зміни берегової лінії морів та русел рік, стан залісення, сітка шляхів, локалізація населених пунктів, зміна їх назв¹. Середньовічна карта – не лише пам'ятка з певним графічним і ономастичним навантаженням. Важливий елемент карт – це пояснювальний текст (експлікація) до них, легенда, масштаб, рисунки. Вони поширюють можливості використання карт в географічному (особливо при напівпейзажних картах), етнографічному (малюнки, що зображують одяг і побут мешканців, їх знаряддя праці, транспортні засоби), метрологічному (лінійні масштаби з різними одиницями вимірювання), геральдичному (малюнки гербів, флагів), природознавчому (зображення фауни, флори²), графічно-прикладному³, історико-друкарському, філітракологічному⁴ та ін.

На відміну від карт ХУІІ–ХУІІІ ст. більш давніші карти використовуються рідко. Причина цього полягає як в унікальності останніх, так і в

незадовільному вивченні картографії України XIV–XVI ст. У цей час виготовляли карти переважно двох категорій: морські, тобто портолани, і "модерні" (*tabulae modernae*, в початковому періоді також *птолемеї*).

При всій різноманітності проблематики, для вирішення якої можна використовувати згадані карти, треба застерегти від їх некритичного використання. Критицизм мусить бути пропорційний давності карти (географічні горизонти поширювалися повільно), знанням і професійній майстерності картографа. Варто пригадати влучне зауваження А. фон Гумбольдта: "Географічні карти відбивають більше чи менше обмежені погляди і відомості того, хто їх виготовив, а не відбивають тогочасний стан відкриття. А те зображення, яке ми бачимо на карті (особливо, якщо це стосується XIV, XV і XVI ст.), це звичайно суміш перевірених фактів і безпідставних припущень, які вважали фактами"⁵.

Відносно модерних карт становище ускладнюється тим, що, відбиваючи *птолемеївські* традиції, вони мають характер мішаних історико-географічних карт – на них співіснують дані кількавікової давнини (відомі з "Географії" Птолемея) з новішими відомостями. Така еkleктичність властива й картографії України, яку західноєвропейські картографи вважали межею цивілізованого світу. Територію України навантажували об'єктами і ономастиком різних хронологічних нашарувань.

Портолани, або портоланні карти, – це рукописні й друковані морські карти. Їх зміст – рисунок берегової лінії з локалізацією населених пунктів на ній. Поверхня моря покрита компасними і локсодромними лініями (пінії курсу кораблів). Географічні об'єкти в глибині суші позначали рідко. Збереглися значна кількість італійських, каталонських турецьких та інших портоланів XIV–XVI ст. з цінними відомостями про Північне Причорномор'я, особливо про його приморську урбанізацію та морські шляхи⁶. Портолани допомагають визначити час виникнення (а деколи – також загибелі) міст Причорномор'я, їх розташування (яке часто не визначається на підставі писемних джерел або взагалі не згадане в джерелах іншого типу), варіанти топонімії. Джерелознавче значення мають анотації та іконографічні елементи. Автори портоланів були так само консервативні, як інші картографи, – на портоланах Чорного моря XVI ст. панує топонімія XIV ст.

Модерні карти⁷ до середини XVI ст. виготовлялися в основному технікою деревориту, тому при зображенні берегової лінії, русел рік виникали значні помилки⁸. Пізніше карти гравіювали на міді, що зменшувало можливості деформацій⁹. Карти друкували переважно форматом великого аркуша. Звичайно застосовували стереографічну проекцію. Чимраз частіше траплявся лінійний масштаб. Карти були в більшості випадків напівпейзажними. Було опрацьовано більш-менш стійку систему топографічних позначок¹⁰. На картах багато помилок, країни розмежовані неправильно, ріки закручені довільно, орієнтування порушено, віддалі неправдоподібні. Незважаючи на це, вони, навіть у такому недосконалому вигляді, є цінним джерелом¹¹.

Окремий розділ становлять карти східного (виключно турецького), походження, про які відомо мало, оскільки їх вивчення тільки починається.

Кількість відомих карт України XIV–XVI ст., враховуючи варіанти, досить значна. Їх не менше 220 (біля 120 морських, решта-модерні). На фоні інших джерел історичної географії вони являють собою поміт-

ний своєрідний комплекс. Однак якраз ця своєрідність – об'єднання графічних і писемних елементів, наявність нашарувань різного часу, компіювання протирічливих джерел – ще раз підтверджує вимогу критичного комплексного вивчення карт з іншими джерелами. Перед дослідником давньої карти в першу чергу виникають такі завдання, як визначення дати її опрацювання і розмноження, атрибуція, виявлення деформацій, визначення топографічного і математичного змісту, підбір варіантів, їх порівняльний аналіз, пошук генетичних зв'язків (порівняльна картографія). Важливо з'ясувати завдання, яке ставив перед собою картограф, вивчити методи його праці¹².

Ляше таким чином можна пояснити те непривабливе явище, що досі немає узагальнюючої праці, присвяченої історії карт України ХІУ–ХІ ст. Та й досліджень про окремі карти та їх групи або певні матеріали, почерпнуті з картографічного джерела, досліджень, що досі зберегли б актуальність, цілком мало. В ХІУ–ХІ ст. етнічно українські землі були розподілені між кількома державами: Росією, Литвою, Польщею, Угорщиною, Молдавією. Південні степи і Крим входили до складу Золотої Орди, а пізніше – Кримського ханства та Османської імперії. В зв'язку з цим при вивченні картографії України виникає потреба використовувати праці з історії картографії сусідніх країн¹³.

Видані на підставі незакінчених рукописів праці знавця історії картографії Л. С. Багрова (1881–1957), присвячені Росії¹⁴, не можуть задовольнити сучасного дослідника як з точки зору концепцій, так і з точки зору фактографії. Але "краще мати те, що ми маємо, чим не мати цілком нічого"¹⁵. В певній мірі картографію Росії ХУ–ХХІ ст. висвітлює монографія Б. О. Рібакова¹⁶. Автор ставив перед собою вужче завдання – дослідити питання про російські джерела західноєвропейських карт Московії. Не всі твердження Рібакова витримують критику¹⁷. Ф. А. Шибанов торкнувся лише окремих дискусійних проблем¹⁸. Можна гадати ще новішу працю про ранні італійські карти Московії¹⁹.

Картографія Литви опрацьована монографічно на сучасному рівні²⁰. Картографія Білорусії розглядається більше в топонімічному, чим картознавчому плані²¹. Для середньовічних карт Польщі існує капітальна праця заслуженого історика картографії К. Бучека (1902–1983)²². Англійський варіант цього дослідження відрізняється текстурально від польського, він значно поширений за рахунок ілюстративного матеріалу, який, правда, рідко репродукується доброякісно. Захоплення предметом вивчення привело до того, що Бучек перебільшив (як довели дослідження історико-геодезичної школи С. Петкевича²³) значення і складність польських карт ХХІ ст.

Картографія Угорщини відбита повноцінно в капітальному тритомнику²⁴. Таке ж докладне дослідження присвячене Словаччині²⁵, узагальнено чималий картографічний матеріал про Молдавію і Румунію. В Болгарії досліджуються портолани, на яких відбито, також Панічне Причорномор'я²⁷.

Історія картографії Османської імперії не виходить поза межі первісного нагромадження матеріалу, що, з іншого боку, може довести до несподіваних відкриттів. Відсутність узагальнюючої монографії не можуть компенсувати статті, що стосуються окремих карт або окремих колекцій²⁸.

Сукупність усіх згаданих праць не може замінити неіснуючу історію картографії України з її специфічними особливостями, викликаними як географічним розташуванням країни і схрещенням різних картографічних традицій, так і вимогами, продиктованими завданнями джерелознавства історії України.

На вивченні питання негативно відбивається відсутність праць, присвячених портоланам. Тому досі не використовуються застарілі, хоча цінні фактичним матеріалом дослідження Ф. К. Бруна (1804–1880), написані на обмеженій джерельній базі. Дослідження іншого знавця картографії Ф. О. Петруня (1892–1964) зупинились немов на половині дороги, хоча він мав у своїх руках набагато ширший матеріал, ніж його попередник²⁹. Та й ці праці, цінні своєю фактографією, відбивають тільки можливості використання картографічних даних, а не є дослідженнями, з історії картографії.

В чисто інформаційному плані зроблено, огляди модерних карт³⁰, які не відбивають цілого багатства і різноманітності збереженого картографічного матеріалу, рясніють фактичними помилками. Застарілі ранні праці В. Г. Ляскоронського (1860–1928) і М. О. Загоровського³¹, які стосуються лише окремих питань. З новіших праць можна згадати статті В. Н. Веріної та деяких інших авторів³².

Фактична відмова використання карт ХІУ–ХУІ ст. при історико-географічних дослідженнях навіть частково не компенсується вивченням карт як ономастичного джерела³³, бо в поле зору мовознавців потрапляють у першу чергу пізніші карти.

Вивчення карт ускладнюється тією обставиною, що в колекціях України та СРСР в цілому збереглися лише окремі примірники карт, виготовлених раніше останньої чверті ХУІ ст. Репродукції карт у згаданих вище працях переважно незадовільні і не можуть стати достовірною підставою досліджень. Базою для них можуть бути атласи факсимільних репродукцій карт.

Найчастіше для цього використовують класичний для свого часу, на сьогодні ж застарілий чотиритомник видатного знавця середньовічної картографії В. О. Кордта (1860–1934)³⁴. Його факсимільний атлас, в якому є не лише репродукції карт, а й висококваліфіковані примітки, відбиває лише частину відомої на сьогодні картографічної спадщини ХУ–ХУІ ст. (один портолан і трохи більше 40 модерних карт). Атлас чорноморських портоланів Л. С. Багрова³⁵ – фактично така ж рідкість, як оригінальні портолани чи їх рукописні копії.

У зв'язку з цим зберігають своє значення численні, часто багатотомні атласи факсимільних репродукцій карт, що видаються з середини ХІХ ст. (Жомар, 1842–1862; де Сантарем, 1842–1853; Марсель, 1886–1896; Норденшельд, 1889 і репринт 1961; Амстердамський, 1894–1897; Карачі, 1926–1928; Альмаджія, 1944–1952; середземноморських портоланів, 1958; і т.д.). У 50–60-х роках нашого століття на Заході поширилося факсимільне перевидання середньовічних карт, атласів (навіть багатотомних), географічних праць з доданими картами³⁶.

Комісія давніх карт Міжнародного географічного союзу зробила каталог картографічної спадщини світу до ХУ ст. включно в чотиритомному зведеному каталозі "Картографічні пам'ятки давніших часів" ("Monumenta cartographica vetustioris aevi"), який видається з 1964 р.

Якщо говорити про завдання, які виникають перед дослідниками карт України XIV–XVI ст.³⁷, то вони полягають у тому, що при історико-географічних дослідженнях різного напрямку повніше, на науковому рівні використовувати картографічний матеріал XIV–XVI ст. як в оригіналі, так і на підставі задовільних репродукцій; видати на сучасному науковому рівні карто-бібліографію XIV–XVI ст.³⁸; скласти зведений каталог пам'яток картографії XIV–XVI ст., що зберігаються у бібліотечних, архівних і музейних колекціях СРСР³⁹; конкретно розглянути завдання підготовки факсимільного атласу карт України XIV–XVI ст.⁴⁰; підготувати синтетичну монографію про історію картографування України та інших регіонів Східної Європи у XIV–XVI ст.

¹ *Поспелов Е. М.* Топонимика и картография. – М., 1971. – С. 93–116; *Dainville F. de.* Gartes anciennes et toponymie // *Revue Internationale d'Onomastique* – Paris 1967. – Vol. 1S. – Fasc. 4. – F. 249–263.

² *George W. A.* Animals and Maps. – London, 1969.

³ *Skelton R. A., Humphrey A. L.* Decorative Printed Maps of the 15th to 18th Centuries. – London, 1965.

⁴ *Heawood E.* The Use of Watermarks in Dating of Old Maps and Documents // *Lister R.* How to Identify Old Maps and Globes. – London, 1965. – P. 87–108.

⁵ *Humboldt A. von.* Kritische Untersuchungen über die historische Entwicklung der Geographischen Kenntnisse von der Neuen Welt. – Berlin, 1852. – Bd. 1. – S. 268.

⁶ Література про портолани дуже велика. Останні праці: *Caraci G.* Italiani e catalani nella primitiva cartografia nautica medioevale. – Roma, 1959; *Brice W. C.* Early Muslim Sea Charts // *Journal of the Royal Asiatic Society*. – London, 1977. – N 1. – P. 53–61; *Howse D.* The Earliest Printed Sea Charts 1485–1569 // *Ingrid and Other Studies Presented to D. W. Waters*. – London, 1978. – P. 9–22.

⁷ Період модерних карт відбито в усіх історіях світової картографії. З новіших див.: *Салищев К. А.* Основы картографии. – Т. 2. – М., 1962; *Bagrow L.* History of Cartography. – Cambridge, Mass., 1966; *Bonacker W.* Kartenmacher aller Länder und Zeiten. – Stuttgart, 1966; *Bricker C., Tooley R. V.* A History of Cartography. – London; Amsterdam, 1969. Див. також: *Ristow W. W.* Guide to the History of Cartography. 3^d ed. – Washington, 1973; *Jäger E.* Bibliographie zur Kartengeschichte von Deutschland und Osteuropa. – Lüneburg, 1978.

⁸ *Grenacher F.* The Woodcut Map. A Formcutter of Maps Wanders through Europe in the First Quarter of the 16th century. – imago Mundi (Далі: IM). – Amsterdam, 1970. – Vol. 24. – P. 31–42.

⁹ *Woodward D.* Five Centuries of Map Printing. – Chicago; London, 1975.

¹⁰ *Dainville F. de.* Le langage des géographes. Termes, signes, couleurs des cartes anciennes 1500–1800. – Paris, 1964.

¹¹ Перелік важливіших портоланів і модерних карт див.: *Дашкевич Я. Р.* Територія України на картах XIII–XVIII ст. // історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вып. 7. – С. 88–90.

¹² *Гольденберг Л. А.* К вопросу о "картографическом источниковедении // Историческая география России XII – начала XX вв. – М., 1975. – С. 217–233; *Verner C.* The Identification and Designation of Variants in the Study of Early Printed Maps // IM. – 1965. – Vol. 19. – P. 100–105; *Tobler W. R.* Medieval Distorsions: the Projections of Ancient Maps // *Annals of Association of American Geographers*. – Lancaster; Pa., – 1966. – Vol. 56. – N 2. – P. 351–360; *Stevens H., Tree R.* Comparative Cartography. – London 1967; *Harley J. B.* The Evaluation of Early Maps: Towards a Methodology // IM. – 1968. – Vol. 22. – P. 62–74; *Skelton R. A.* Maps: A Historical Survey of their Study and Collecting. – Chicago; London, 1972.

¹³ Обмежений обсяг повідомлення дозволяє нам зупинитися лише на більших та новіших працях. Як правило, в них є огляди або бібліографії попередніх досліджень Огляд давніших праць див. також: *Дашкевич Я. Р.* Середньовічні карти України в дослідженнях кінця ХУІІІ – початку ХХ ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вып. 11. – С. 85–90.

¹⁴ *Bagrow L. A. History of the Cartography of Russia up to 1600.* – Wolfe Island; Ont., History of Russian Cartography up to 1800. – Wolfe Island; Ont., 1975.

¹⁵ *Armstrong T.* [Review] // *IM.* – 1977. – Vol. 29. – P. 96.

¹⁶ *Рыбаков Б. А.* Русские карты Московии XV – начала XVI вв. – М 1974.

¹⁷ *Александрович С.* [Рецензия] 1977. – Т. 3. – С. 103–127; *Хорошкевич А. Л.* Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. – М., 1980. – С. 7.

¹⁸ *Шибанов Ф. А.* Очерки по истории отечественной картографии. – Л., 1971. – С. 5–11.

¹⁹ *Paratore E.* La Moscovia nella carte italiane della Rinascenza. – Roma, 1976.

²⁰ *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII w. – Poznań, 1971.

²¹ *Ostrowski W.* The Ancient Names and Early Cartography of Byelorussia: Material for Historical and Study: 2nd ed. rev. – London, 1971.

²² *Buczek K.* Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. Zarys analityczno-syntezy, – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963; The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th century. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.

²³ *Rzepa Z.* II Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii // *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki.* – Warszawa, 1977. – N 2. – S. 406.

²⁴ *Fodor F.* A magyar térképészás. – Budapest, 1952–1954. – Köt. 1–3.

²⁵ *Prikryl L. V.* Vývoj mapového zobrazení Slovenska. – Bratislava, 1977.

²⁶ *Крупенников И. А.* История географической мысли в Молдавии. – Кишинев, 1974; *Popescu-Spineni M.* România in istoria cartografică pînă la 1600. – București, 1938.

²⁷ *Джурова А., Димитров Б.* Славенски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканската апостолическа библиотека и Секретния архив на Ватикана (IX–XVII век). – София, 1978.

²⁸ *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.* – М., 1969. – Т. 2. – С. 76–97; *Köhlin H.* Some Remarks on Maps of the Crimea and the Sea of Azov // *IM.* – 1960. – Vol. 15. – P. 84–88; *Waal E. H. van de.* Manuscript Maps in the Topkapi Saray Library, Istanbul // *IM.* – 1969. – Vol. 23. – P. 81–95; *Soucek S.* The „Ali Macar Reis Atlas” and the Deniz Kitabı: Their Place in the Genre of Portolan Charts and Atlases // *IM.* – 1971. – Vol. 25. – P. 17–27.

²⁹ *Петрунь Ф.* Носе про татарську старовину Бозько-дністровського степу // *Східний світ.* – 1928. – Вип. 6. – С. 155–171; *Качибей на старинних картах // Зап. Одес. тов-ва природознавців.* – 1928. – Т. 44. – С. 191–198; *Українські степи за ранньої татарської та литовської доби: Замітки і зауваження // Полуднева Україна.* – К., 1930. – С. 150–160.

³⁰ *Павлова В. П.* Картографическое изучение территории Украины: (Истор. обзор): Автореф. дис. ...канд. геогр. наук. – К., 1954; *Картографічне вивчення території західних областей України до возз'єднання їх з Радянською Україною: Геогр. зб.* 1960. – Вип. 3. – С. 179–187; *Територія України на вітчизняних картах XVI–XVII ст. // Вісн. Київ. ун-ту.* 4. – 1961. – №4. – С. 86–91; *Територія України на іноземних картах XVI–XVII вв. // Там же.* – 1962. – № 5. – С. 95–98; *Найбільш рання вітчизняна карта території України, що збереглася до наших днів // Там же.* – 1966. – №7. – С. 118–120; *Гаврилова Э. С.* Краткий исторический очерк картографирования западных областей Украины (XIV в. – начало XX в.) // *Науч. зап. Львов. политехи. ин-та.* – 1961. – № 6. – С. 229–242.

³¹ *Загоровский Н. А.* Лиманы Северного Причерноморья на картах прошлых столетий // *Вісн. Одес. комісії краєзнавства. Секція вивчення природних багатств.* – 1929. – Вип. 4/5. – С. 37–50.

³² *Верина В. Н.* Связь Днестра с Южным Бугом и Днепром по карте Георгия Райхерсдорфера // *Проблемы географии Молдавии.* – 1970. – Вып. 5. – С. 163–167; *Верещинский Я.* Избранные польские картографические работы, касающиеся территории побережья Балтийского и Черного морей в XVI и XVII вв. // *Русско-польские связи в области науки о земле.* – М., 1975. – С. 83–87; *Alexandrawicz S.* Stosunki z Turcją i Tatarszczyzną w kartografii staropolskiej XVI – XVIII w. // *Polska-Niemcy-Europa: Studia.* – Poznań, 1977. – S. 91 – 100.

³³ Словник гідронімів України. – К., 1979.

³⁴ Кордт В.А. Материалы по истории русской картографии. – Сер. 1. – Вып. 1–2; Сер. 2. – Вып. 1. – К., 1899–1910; Материалы до історії картографії України. – Ч. 1. – К., 1931.

³⁵ Багров Л. С. Древние карты Черного моря. – Пг., 1914; Перечень древних карт Черного моря. – Пг., 1914.

³⁶ Див.: *Vonacker W.* Neuere Faksimilienausgaben von seltenen alten Karten und Schriften // *Kartographisch Nachrichten*. – Gütersloh, 1966. – Jg. 16. – H. 3. – S. 93–102; *Ristow W.W.* New Maps from Old. Trends in Cartographic Facsimile Publishing // *The Cartographer*. – 1968. – Vol. 5. – N 1. – P. 1–17; *Ristow W. W., Graziani M. E.* Facsimiles of Rare Historical Maps. – Washington, 1971.

³⁷ Див. також: *Дашкевич Я. Р.* Карты Украины XIV–XVI вв. как историко-географический источник // Основные проблемы исторической географии России на современном этапе: Тез. докл. и сообщений II Всесоюз. конф. по истор. географии России. – М., 1980. – С. 64–66.

³⁸ Єдина спроба в цьому плані: *Тутковський П.* Матеріали до бібліографії мапознавства України. (Мапи, плани, альбоми, мапознавча література). – Ч. 1. – К., 1924.

³⁹ В цьому напрямі зроблено тільки перші кроки. Див.: *Колгушкин В.В.* Описание старинных атласов, карт и планов XVI, XVII, XVIII вв. и половины XIX в., хранящихся в архиве Центрального картографического производства ВМФ. – Л., 1958; *Кузнецов В. В.* Карты-инкунабулы Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина // *Изв. АН СССР*. – 1964. – № 3. – С. 78–88; *Навроот М. И.* Каталог гравированных карт России XVI–XVIII вв. и репродукций с них, хранящихся в отделе исторической географии и картографии Государственного исторического музея // *История географ. знаний и истор. география*. – 1970. – Вып. 4. – С. 39–43; *Незнамов Л. А.* Портоланы Алупкинского историко-бытового музея. – Ялта, 1930. – Т. 1. – С. 55–63.

⁴⁰ Про принципи складання такого атласу (правда, для ранішого періоду) див.: *Дашкевич Я. Р.* Проект издания древнейших картографических источников по истории народов СССР // *Древнейшие источники по истории народов СССР: Тематика и состав выпусков*. – М., 1980. – Ч. 2. – С. 15–31.